

भारताच्या आर्थिक विकासात बँकिंग क्षेत्राच्या योगदानाचे अध्ययन

प्रा.जे.डी.सांगोळे¹, प्रा.डॉ. डी.के.शुंगारे²

एम.व्ही.डी.महा.अमरावती, आदर्श महाविद्यालय, धामाणगाव रेल्वे

गोषवारा -

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासात व्यापारी बँकांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विशेषतः भारतीय व्यापारी बँकांच्या 1969 मध्ये करण्यात आलेल्या राष्ट्रीयकरणानंतर या बँकांनी शेती व ग्रामीण विकासामध्ये मोलाचे योगदान दिलेले आहे. एवढेच नाही तर बदलत्या परिस्थितीनुसार भारतीय व्यापारी बँकांनी आपल्या व्यवसायामध्ये, ध्येयधोरण व ग्राहक सेवांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल केलेले आहेत. सध्याच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात भारतीय व्यापारी बँकांनीही आपली आधुनिकता सिद्ध करण्याचे विविध प्रयत्न केलेले आहेत. आहे.जुलै 1991 पासून पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या सरकारने ज्या व्यापक आर्थिक सुधारणा अंमलात आणल्या, त्या कालावधीस सुधारणांचे नवे पर्व म्हणता येईल. या आर्थिक सुधारणांचे उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण हे महत्त्वपूर्ण पैलू असून यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था अधिक बळकट होईल व त्यांचे लाभ सर्व भारतीयांना मिळतील अशी आशा व्यक्त करण्यात येत आहे.

उदारीकरण धोरणामुळे नवीन खाजगी भारतीय बँकांचा व परकीय बँकांचा उदय झाला आहे. नवीन बँका येण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. या बँका स्पर्धा करित आहेत. पत्रपत्र, स्मार्ट कार्ड्स, टेलिमेकिंग, वे बँकिंग, होम बँकिंग, ए.टी.एम. बँकिंग अशा तंत्रज्ञानावर आधारित अत्याधुनिक ग्राहकाभिमुख सेवा उपलब्ध करून देत आहेत. ग्राहकांच्या गरजांनुसार त्यांच्या सेवा सुविधामध्ये बदल करो आहेत. नवीन ग्राहक मिळविणे, आहेत ते टिकविणे व त्यांना जास्तीत जास्त सेवा-सुविधा स्वस्त दर पुरविणे याबाबतीत स्पर्धा निर्माण झाली आहे. स्पर्धेतूनच व्यवसायवृद्धी, व्यवसायवृद्धीतून नफा क्षमता आणि नफा क्षमतेतून अस्तित्व टिकविणे क्रमप्राप्त झाले आहे. प्रस्तुत लेखात आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम काळातील भारतीय बँकिंग क्षेत्राच्या कामगिरीचा या प्रयत्नाचा अभ्यास करून भारताच्या आर्थिक विकासात बँकिंग क्षेत्राच्या योगदानाचे अध्ययन स्वरूप व दिशा मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना :

आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम अर्थव्यवस्थेतील कृषी, उद्योग, व्यापार व सेवा क्षेत्राबरोबरच वित्त क्षेत्रालाही लागू करण्यात आला. बँका, वित्तसंस्था, नाणेबाजार व भांडवलबाजार आणि भागबाजार हे भारतीय वित्तव्यवस्थेतील मुख्य घटक आहेत. आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम आरंभ होऊन दीड दशक झाले आहे. या कालावधीत बँकिंग क्षेत्रात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. आंतरराष्ट्रीय मापदंडाप्रमाणे बँकिंगप्रणालीची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी उत्पन्न निश्चिती, मालमत्तेचे वर्गीकरण, अनुत्पादक कर्जावरील तरतूदी, हिशेब पद्धती याबाबतचे नवीन निकष अस्तित्वात आले आणि परिस्थितीनुरूप त्यात बदल देखील केले जात आहेत. सुधारणांच्या पार्श्वभूमीवर अर्थव्यवस्थेचे अविभाज्य अंग असलेले बँकिंग क्षेत्र हे जास्तीत जास्त ग्राहकाभिमुख होत असल्याचे दिसते. परिणामी बँकांची कार्यपद्धती बदलली असून वाढत्या तीव्र स्पर्धेमुळे बँकांना आपले अस्तित्व टिकविणे क्रमप्राप्त झाले आहे.

प्रस्तुत लेखात आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम काळातील भारतीय बँकिंग क्षेत्राच्या कामगिरीचा या प्रयत्नाचा अभ्यास करून भारताच्या आर्थिक विकासात बँकिंग क्षेत्राच्या योगदानाचे अध्ययन स्वरूप व दिशा मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

बँकिंग क्षेत्रात बदलाची आवश्यकता-

सद्यस्थितीत आर्थिक उदारीकरणाचा अर्थ, अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक बाजारातील नियंत्रणेकरणे असा होतो. विदेशी विनिमय बाजार, वित्तीय बाजार, शेतीमालाचा बाजार इत्यादींच्या बाबतीत सर्व अडथळे दूर करणे म्हणजे आर्थिक उदारीकरण होय, आर्थिक सुधारणापूर्व नियोजन काळात बँकांची संख्या शाखांची संख्या ठेवींचे प्रमाण, कर्जाचे वितरण याबाबतीत संख्यात्मक प्रगती झाली. मात्र ही संख्यात्मक प्रगती होत असताना दुसरीकडे बँकिंग व्यवहारात काही दोष निर्माण झाले होते. उदा. परताव्याचे प्रमाण घटत चालले होते. तोट्यातील बँकांची संख्या व संचित तोट्याचे प्रमाण वाढत होते. बँकांना रोख राखीव निधी व वैधानिक रोखता गुणोत्तर राखताना प्रत्यक्ष व्यवहारासाठी फारच कमी पैसा उपलब्ध होत होता.

परिणामी नफ्याचे प्रमाण कमी राहिले, बँकांच्या कर्जवाटपावर निर्बंध होते. अनुत्पादक मालमत्तेचे प्रमाण सातत्याने वाढत होते, अतिरिक्त नोकरभरती व स्पर्धेचा अभाव आणि कर्मचारी संघटनेचा प्रभाव यामुळे बँकांची उत्पादकता, कार्यक्षमता व लाभप्रदता यात मोठ्या प्रमाणावर घट होत चालली होती. बँकांच्या कार्यपद्धतीमधील दोष नाहीसे करण्यासाठी तसेच उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत बँकांची स्पर्धाक्षमता वाढीस लागावी या उद्देशाने सुधारणांची गरज भासली. तसेच आंतरराष्ट्रीय मापदंडानुसार भारतीय बँकांनी आपली कार्यशैली ठेवावी अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली होती.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा संख्यात्मक विकास घडून असतानाच नवनवीन प्रश्न निर्माण झाले. 1990 मध्ये भारताला आर्थिक अरिष्टाने ग्रासले यामध्ये वाढता कर्जबाजारीपणा, वाढती वित्तीय तूट, गुणात्मक विकासाची पिछेहाट, चलनवाढीचा मोठा दर, बेकारी व दारिद्र्याचे उम्र स्वरूप, भ्रष्टाचार, दिरंगाई, काळाबाजार इत्यादी वाढत्या अपप्रवृत्ती, प्रतिकूल व्यापारतोल व व्यवहारतोल, घसरती आंतरराष्ट्रीय आर्थिक पत इत्यादींमुळे शासकीय हस्तक्षेपावर आधारलेल्या आर्थिक धोरणात आमूलाग्र बदलाची आवश्यकता निर्माण झाली. गुणात्मक विकासाची कास धरणे, बदलत्या आंतरराष्ट्रीय घडामोडीशी जुळवून घेणे आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, व्यापार आणि जकाती विषयक सर्वसामान्य करार (GATT) युरोपीय संघ व अमेरिका इत्यादींच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष दडपणामुळे नवीन आर्थिक धोरणाच्या सहायाने खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण धोरणाचा स्वीकार भारताने केल्याचे दिसून येते.

भारतीय बँकिंग प्रणालीची संरचना -

बँकिंग व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवणारी व मार्गदर्शन करणारी भारतीय रिझर्व्ह बँक ही सर्वोच्च बँक आहे. भारतातील बँकांचे वर्गीकरण प्रामुख्याने तीन भागात केले जाते. 1. व्यापारी बँका; 2. सहकारी बँका आणि 3. विकास बँका व्यापारी बँकांतर्गत भारतीय स्टेट बँक व तिच्या संलग्न बँका, राष्ट्रीयीकृत बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जुन्या व नवीन खाजगी बँका आणि परकीय बँकांचा समावेश होतो. मार्च 2006 अखेर सार्वजनिक क्षेत्रातील 27 बँका, 133 प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जुन्या 20 व 9 नवीन खाजगी बँका आणि 31 परकीय बँका कार्यरत होत्या.

सहकारी बँकांतर्गत कृषी व बिगर कृषीविषयक राज्य सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्राथमिक पतसंस्था, नागरी सहकारी पतसंस्था आणि नागरी सहकारी बँकांचा समावेश होतो. सहकारी बँकांचा वाटा मोठा आहे राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक (NABARD), औद्योगिक विकासासाठी भारतीय औद्योगिक विकास बँक लघुउद्योगांच्या विकासासाठी भारतीय लघुउद्योग विकास बँक (IDBI) व्यापार वृद्धीसाठी निर्यात-आयात बँक (EXIM BANK), गृहबांधणीसाठी राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक (PNB) इत्यादी बँकांचा समावेश होतो.

बँकिंग क्षेत्राकरिता शिफारशी

1991 च्या आर्थिक धोरणांतर्गत भारत सरकारने बँक व्यवसाय व वित्तीय पद्धतीच्या संदर्भात 14 ऑगस्ट 1991 रोजी रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली एक उच्चाधिकार समिती नियुक्त केली. या समितीत आठ सदस्य होते. या समितीकडे वित्तीय क्षेत्रातील संरचना, संघटन, कार्यपद्धती या प्रमुख घटकांबाबत माहिती प्राप्त करण्याचे कार्य सोपविले. नरसिंहम समितीने आपला पहिला अहवाल नोव्हेंबर 1991 मध्ये भारत सरकारकडे सुपूर्द केला. या अहवालातील काही प्रमुख शिफारशी भारतीय रिझर्व्ह बँकेने स्वीकारल्या व भारतातील नागरी सहकारी बँकांसहित इतर सर्व बँकांना लागू केल्या. या प्रमुख शिफारशी पुढील प्रमाणे,

- 1) भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रत्येक बँकेसाठी किमान 8% भांडवल पर्याप्तता गुणोत्तराचा निकष लागू करावा आणि सर्व बँकांना आपले भांडवल पर्याप्त निकष भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि भागधारकांसाठी कळवणे व जाहीर करणे बंधनकारक केले.
- 3) नियंत्रणात्मक व्याजदर धोरण रद्द करून बाजाराभिमुख व्याजदर धोरणाचा स्वीकार करण्यात यावा व बँकांना व्यवहारात स्वायत्तता असावी.
- 4) अनुत्पादक मालमत्तेविषयीचे निकष निश्चित करण्यात आले अशा अनुत्पादक मालमत्तेचे (1) प्रमाणित मालमत्ता (2) दुय्यम प्रमाणित मालमत्ता (3) संशयास्पद मालमत्ता आणि (4) बुडीत मालमत्ता अशी वर्गवारी करावी.
- 5) मिळालेले व्याज फक्त प्राप्ती म्हणून समजण्यात यावे व बुडीत कर्जाबाबत तरतूद करण्यात यावी. 6) कर्जवसुलीसाठी विशेष न्यायाधिकरणे स्थापन करावीत. या शिफारशीनुसार भारत सरकारने कर्जवसुली कायदा 1993 मध्ये संमत केला.
- 7) बँकांचे (1) आंतरराष्ट्रीय स्तर (2) सार्वजनिक स्तर (3) क्षेत्रीय बँका आणि (4) ग्रामीण बँका या चार स्तरावर पुनः संघटन करावे.

8) भविष्यात बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात येणार नाही असे सरकारने जाहीर करावे व सार्वजनिक बँका आणि खाजगी बँका यांना एकसमान वागणूक द्यावी.

वरील शिफारशी तीन वर्षात टप्पाटप्प्याने अंमलात आणावयाच्या होत्या. सार्वजनिक क्षेत्राच्या प्रभावाखाली बँक व्यवसाय आणि त्यांची गुणात्मक घसरण थांबविण्याच्या उद्देशाने तसेच आर्थिक सुधारणांना गतिशीलता प्राप्त करून देण्याच्या उद्देशाने बँकांविषयक सुधारणा राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचा दुसरा टप्पा म्हणून बँकांविषयक सुधारणा कार्यक्रमाला अधिक गतिशील करण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयामार्फत एम. नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरी समिती नेमण्यात आली आणि या समितीने सक्षम बँकिंग प्रणालीची गरज, भांडवल रचना, व्याजदर रचना, अनुत्पादक मालमत्तेचे व्यवस्थापन, बँक व्यवसाय क्षेत्राचे पर्यवेक्षण व विश्वासाहता आणि कार्यपद्धतीत सुधारणा याबाबत शिफारशी केल्या.

बँकिंग क्षेत्राची फलश्रुति -

बँकिंग व्यवहारात सरकारी हस्तक्षेप आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे मार्गदर्शनात्मक आदेश कमी व्हावेत आणि खुल्या अर्थव्यवस्थेत आणि स्पर्धात्मक वातावरणात बँकांनी यापुढे काम करावे, असे नरसिंहम समितीचे मत होते. अर्थव्यवस्थेच्या रक्तवाहिन्या असणाऱ्या बँकिंग उद्योगावर 1991 नंतरच्या धोरणाने दूरगामी परिणाम झाले व बँकिंगचा चेहरा-मोहराच बदलला. बँकांमध्ये तीव्र प्रतिस्पर्धा निर्माण झाली. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने अधिकाधिक स्वायत्तता देण्याचे धोरण स्वीकारले. आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील मानदंडांचा केल्यामुळे उत्पन्न- निश्चिती, अनुत्पादक कर्जावरील तरतुदी, हिशेब पद्धती, भांडवल व स्वनिधी यांची पर्याप्तता तसेच सरकारी गुंतवणुकीचे वर्गीकरण व त्यावरील घसाऱ्याच्या तरतुदी याबाबतचे कठोर निकष अस्तित्वात आले. त्यामुळे बँकांची हिशेब पत्रके अधिकाधिक पारदर्शक झाली. भांडवलपूर्तिमध्ये चांगली सुधारणा झाली. स्पर्धेमुळे बँकांची मालमत्ता व देयता रचनेत गुणात्मक फरक पडला.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांतर्गत 19: राष्ट्रीयीकृत बँका, भारतीय स्टेट बँक व तिच्याशीसलग्न सात बँक अशा 27 बँकांचा समावेश होतो. याशिवाय भारतीय औद्योगिक विकास बँक मर्यादित या बँकेचा समावेश सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांतर्गत होतो. भारतातल्या बँकिंग व्यवसायात राष्ट्रीयीकृत बँकांचे निर्विवाद वर्चस्व आढळते. त्यातही स्टेट बँक समूहाला मानाचे स्थान आहे.

बँकिंग क्षेत्रात खाजगी बँकेचा सहभाग -

1993 पासून भारतीय रिझर्व्ह बँकेने खाजगी क्षेत्रात नवीन बँका स्थापन करण्यास परवानगी दिली आहे. या खाजगी बँकांना भारतीय रिझर्व्ह बँकिंग अधिनियमन कायदा लागू करण्यात आला. नरसिंहम समितीने सुचविलेले सर्व नियम यांनाही लागू आहेत. इतर बँकाप्रमाणे शाखा उघडण्याची परवानगी आहे

परकीय बँकांचा विस्तार ब्रिटिशकालीन वसाहतवादी धोरणाद्वारे भारतात परकीय बँका स्थापन होण्यास सुरुवात झाली. 1840 मध्ये 'दि बँक ऑफ आशिया' ही परकीय बँक भारतात स्थापन झाली. 1842 मध्ये ओरिएंटल बँकिंग कॉर्पोरेशन ही पहिली अँग्लो- इंडियन व्यापारी बँक होय. 1870 पर्यंत भारतात एकूण तीन परकीय बँका होत्या व त्यांच्याकडे 5.2 दशलक्ष रुपये इतक्या ठेवी होत्या. 1940 पर्यंत भारतात 20 परकीय बँका स्थापन झाल्या व त्यांच्याकडे 853.3 कोटी रुपयांच्या ठेवी होत्या. मात्र 1947 पर्यंत ही संख्या 15 तर 1968 मध्ये 13 पर्यंत कमी झाली. 1969 मध्ये 14 मोठ्या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या बँकांचा नागरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागात शाखा विस्तार होऊ लागला. त्यावेळेस परकीय बँकादेखील अधिकाधिक कर्जपुरवठा करू लागल्या. आर्थिक सुधारणांपूर्वी परकीय बँकांच्या प्रवेशावर निर्बंध होते.

बँकिंग क्षेत्राचा विस्तार-

सन 1969 मध्ये व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यावर या बँकांनी शाखाविस्ताराचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांनी ग्रामीण क्षेत्रात शाखा उघडण्यावर भर दिला. आर्थिक उदाारीकरणाच्या काळात मात्र ग्रामीण शाखांची संख्या घटत गेली तर शहरी आणि महानगरातील शाखांची संख्या मात्र वाढली. ग्रामीण भागात शाखाविस्तार होण्याऐवजी शाखांची कमी होत गेली आहे. तर अर्धनागरी, नागरी, महानगरीय भागात शाखांची संख्या वाढत आहे. या विभागात शाखांची संख्या वाढत असली तरी शाखा विस्तार वृद्धीचा वर मंदावलेला दिसतो. परकीय बँकांच्या 250 शाखांपैकी 91% शाखा महानगरीय शहरात कार्यरत आहेत. तर सार्वजनिक क्षेत्रातील 47.843 शाखांपैकी 41% शाखा ग्रामीण भागात कार्यरत आहेत.

बँकिंग क्षेत्रातील आधुनिकीकरण -

1991 मध्ये भारताने स्वीकारलेल्या आर्थिक धोरणांमुळे वित्तबाजारात खाजगी आणि विदेशी बँकांना प्रवेश मिळू लागला. संपूर्णपणे संगणकाचा वापर करणे त्यांच्यासाठी सहज साध्य होते. खाजगी क्षेत्रातील नवीन बँका, विदेशी बँका तसेच काही जुन्या खाजगी बँका एकत्रितपणे संपूर्ण गामा बँकिंग प्रणाली उभारण्यासाठी ज्या प्रकारचे प्रयत्न सुरू केले आहेत तसेच प्रयत्न आता राष्ट्रीयीकृत बँकांनी सुरू केले आहेत. नवीन खाजगी बँका व परकीय बँकांच्या शाखा संपूर्णतः संगणकीकृत आहेत.

ए.टी.एम. चा प्रवेश -

मोबाइल फोन आणि इंटरनेटच्या प्रसारामुळे ग्राहकांच्या सोयीनुरूप बँकिंग सेवा देण्यासाठी तसेच, ऋणको पत्र व धनको पत्र यांसारख्या प्लॅस्टिक स्वरूपातील पैशांचे व्यवहार वाढत असल्याने वाढत्या संख्येने स्वयंचलीत गणक यंत्र सेवा केंद्रे निर्माण होत आहेत. स्वयंचलीत गणक यंत्र ही बँकांची अत्याधुनिक सेवा आहे. नवीन खाजगी व परकीय बँकांची स्वयंचलीत गणक यंत्राची संख्या शाखांच्या मानाने जास्त आहे. त्यातुलनेत सार्वजनिक बँका व जुन्या खाजगी बँकांमध्ये स्वयंचलीत गणक यंत्राची संख्या कमी आहे.

नागरी सहकारी बँका

नागरी सहकारी बँका ह्या सहकारी चळवळीचा मुख्य भाग आहेत. नागरी सहकारी बँकिंग चळवळीच्या दृष्टीने 1993 हे वर्ष महत्त्वपूर्ण वर्ष समजले जाते. कारण भारतातील एकूण बँकिंग प्रणाली बाबत नरसिंहम समितीच्या शिफारशीची अंमलबजावणी होत असतानाच, भारतीय रिझर्व बँकेने 1991 मध्ये सतीश मराठे यांच्या अध्यक्षतेखाली नागरी सहकारी बँकांच्या अभ्यासासाठी समिती नेमली होती आणि या समितीने नवीन नागरी सहकारी बँकांची स्थापना कार्यक्षेत्र, कार्यपद्धती संघटन याबाबतीत महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या आणि या शिफारशीची अंमलबजावणी मे 1993 पासून करण्यात आली. याचा परिणाम म्हणजे नागरी सहकारी बँकांच्या शाखांच्या संख्येत वाढ झाल्याचे दिसून येते. या समितीने केलेल्या शिफारशींमुळे नागरी सहकारी बँकांच्या व्यवहारा पारदर्शकता आली. नागरी सहकारी बँकांवर भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण वाढू लागले. आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांमुळे सहकारी बँका, सार्वजनिक बँका, खाजगी बँका व विदेशी बँकांमध्ये तीव्र स्पर्धा सुरू आहे. स्पर्धात्मक व्याजदर व कागदपत्रांची पूर्तता यामुळे कर्जदारांनी नागरी सहकारी बँकांकडे पाठ फिरविली आहे. सार्वजनिक बँका, खाजगी बँका व परकीय बँका यांच्या तुलनेने नागरी सहकारी बँकांकडील थकीत कर्जाचे प्रमाण खूप मोठे आहे. एकीकडे नागरी सहकारी बँकांची संख्यात्मक व गुणात्मक प्रगती होत असतानाच दुसरीकडे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल बँकांची संख्या वाढत गेली. गेल्या काही वर्षांत अनेक आजारी बँकांचे विलीनीकरण झाले. आजही अनेक नागरी सहकारी बँकांवर प्रशासकांची नेमणूक झालेली आहे. यामुळे नवीन ग्राहक मिळण्यापेक्षा आहेत ते ग्राहक टिकविणे नागरी बँकांना आवश्यक झाले आहे

सारांश

सध्याच्या आर्थिक उदारीकरणाच्या युगात बँकींग क्षेत्र सक्षम असणे ही महत्त्वाची बाब आहे. उदारीकरण धोरणामुळे नवीन खाजगी भारतीय बँकांचा व परकीय बँकांचा उदय झाला आहे. नवीन बँका येण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. या बँका स्पर्धा करीत आहेत. पत्रपत्र, स्मार्ट कार्ड्स, टेलिमेकिंग, वे बँकिंग, होम बँकिंग, ए.टी.एम. बँकिंग अशा तंत्रज्ञानावर आधारित अत्याधुनिक ग्राहकाभिमुख सेवा उपलब्ध करून देत आहेत. ग्राहकांच्या गरजांनुसार त्यांच्या सेवा सुविधामध्ये बदल करीत आहेत. नवीन ग्राहक मिळविणे, आहेत ते टिकविणे व त्यांना जास्तीत जास्त सेवा-सुविधा स्वस्त दर पुरविणे याबाबतीत स्पर्धा निर्माण झाली आहे. स्पर्धेतूनच व्यवसायवृद्धी, व्यवसायवृद्धीतून नफा क्षमता आणि नफा क्षमतेतून अस्तित्व टिकविणे क्रमप्राप्त झाले आहे. अनियंत्रित व्याजदर, कर्जावरील व्याज आकारणीची सुधारित पद्धत, अनुत्पादक मालमत्ता व त्यासाठी तरतूद या मूलभूत बदलांमुळे बँकांच्या लाभप्रदतेवर परिणाम झाला आहे. उदारीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये मत्तेदारीचे बँकिंग संपून स्पर्धेचे युग निर्माण झाले आहे. अशा परिस्थितीत जी बँक पूर्णतः सक्षम असेल तीच तरून जाईल अन्यथा त्यांचे अस्तित्व धोक्यात येईल.

संदर्भसूची-

1. कानेटकर मेघा : भारतीय बँकिंग प्रणाली. श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर-2015
2. बोधनकर सुधीर : भारती बँकिंग प्रणाली, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर-2010
3. रिझर्व बँक ऑफ इंडिया अहवाल <http://m.obl.org.in>
4. रसाळ व इतर (2005), 'भारतीय बँक व्यव प्रणाली', सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे.

5. सोलुंके व काकडे (2003), भारतीय अर्थव्यवस्था, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
6. अर्थसंवाद, सप्टेंबर 2007, खंड 31 अंक 22.